

Paul Kuitenbrouwer

De kamer

The Room

Een verkenning van persoonlijke ruimte
An Exploration of Personal Space

Housing the Student

Studentenhuisvesting

14 m² - Baker House, Cambridge, MA; eenpersoonskamer (Alvar Aalto, 1946-1949). Bureau, bank en bed, ontworpen door de Amerikaanse firma Cory
14 m² - Baker House, Cambridge, MA; single room (Alvar Aalto, 1946-1949); fixtures (desk, sofa and bed) were designed by the American manufacturer Cory

Heel lang geleden – het kan niet meer dan twintig jaar geleden zijn, maar toch – woonde ik op een studentencampus. Ik was achttien en was net begonnen aan mijn studie. Omdat ik niets van Tokio wist en voor het eerst op mezelf woonde, hadden mijn bezorgde ouders deze plek voor me uitgezocht. De maaltijden waren inbegrepen, er waren allerlei voorzieningen, dus daar zou een achttienjarige die net kwam kijken zich moeten kunnen redden. (...)

Aan weerszijden van de binnentuin stond een betonnen flat van drie verdiepingen. Het waren grote gebouwen met veel ramen. Het geheel wekte de indruk van een tot flat omgebouwde gevangenis, of een tot gevangenis omgebouwde flat. Maar het zag er zeker niet vies of donker uit. Door de openstaande ramen was het geluid van radio's te horen. De gordijnen voor de ramen waren allemaal van hetzelfde soort beige dat het minst verschiet.

Aan het eind van het pad, tegenover de hoofdingang, stond het twee verdiepingen tellende hoofdgebouw. Op de begane grond bevonden zich de mensa en een grote gemeenschappelijke badruimte, op de eerste verdieping waren een aula, een aantal gemeenschapsruimtes en verder zelfs een gastenverblijf waarvan ik niet wist waarvoor het bestemd was. Naast het hoofdgebouw stond een derde studentenflat, ook met drie verdiepingen. De binnentuin was ruim en in het midden van het grasveld draaiden sprinklers rond die het zonlicht weerkaatsten. Achter het hoofdgebouw was een sportveld voor voetbal en honkbal, en er waren zes tennisvelden. Alles erop en eraan.¹

De studentenkamer

Wanneer je deze beschrijving leest door de ogen van Watanabe, de 18-jarige hoofdpersoon in Haruki Murakami's roman *Norwegian Wood*, is de studentenkamer – als eerste (on)zelfstandige plek om te wonen nadat de eerste levensfase van het kind als onderdeel van een beschermd gezinsleven is afgesloten – te begrijpen als het startpunt voor de volgende fase: het leven als zelfstandige, jongvolwassen academicus-in-opleiding. Het door Murakami beschreven universum is dat van de campus van een privé-universiteit in Tokio, waarvan het hoofdgebouw, drie studentenflats en sportvelden de hoofdbestanddelen vormen.

Als regel woonden de eerste- en tweedejaarsstudenten in tweepersoonskamers en de derde- en de vierdejaars in een eenpersoonskamer. De tweepersoonskamers waren zo'n tweeënhalft bij vier meter, met een raam in een aluminium kozijn in de muur tegenover de deur. Links en rechts van het raam stonden, met de rug naar elkaar toe, een bureau en een stoel om aan te studeren. Links van de deur stond een ijzeren stapelbed. Het meubilair was sober en degelijk. Afgezien van de bureaus en het stapelbed waren er twee kasten, een kleine bijzettafel en een paar ingebouwde planken. Hoe mild je het ook bekeek, poëtisch was de ruimte niet te noemen.²

De studentenkamer wordt hier beschreven als een repeteerbare eenheid, die is gelegen aan een lange gang, en die in het gevelbeeld opgaat in een zich herhalend patroon van identieke gevelopeningen. Dit is een stereotype voorstelling van zaken, die zich in ons collectieve geheugen heeft genesteld. Waar komt dit stereotype van de 'studie-cel' vandaan? Welke ontwikkeling heeft de 'persoonlijke ruimte' van 'de studentenkamer' of 'de studentenwoning' de afgelopen eeuw doorgemaakt?

De kamer als eenheid van persoonlijke ruimte

De studentenkamer heeft zich ontwikkeld van 'cel' (in kloosters, gevangenissen, hospitalen en gasthuizen) tot 'hotelkamer' met eigen badkamer, van alle gemakken voorzien. Dit essay verkent de ontwikkeling van de studentenkamer vanuit de perceptie van de persoonlijke

Once upon a time, many years ago – just 20 years ago, in fact – I was living in a dormitory. I was 18 and a first-year student. I was new to Tokyo and new to living alone, and so my anxious parents found a private dorm for me to live in rather than the kind of single room that most students took. The dormitory provided meals and other facilities and would probably help their unworldly 18-year-old survive.

The paved path leading from the gate circumvented the tree and continued on long and straight across a broad quadrangle, two three-story concrete dorm buildings facing each other on either side of the path. They were large with lots of windows and gave the impression of being either flats that had been converted into jails or jails that had been converted into flats. However there was nothing dirty about them, nor did they feel dark. You could hear radios playing through open windows, all of which had the same cream-coloured curtains that the sun could not fade. Beyond the two dormitories, the path led up to the entrance of a two-story common building, the first floor of which contained a dining hall and bathrooms, the second consisting of an auditorium, meeting rooms, and even guest rooms, whose use I could never fathom. Next to the common building stood a third dormitory, also three storeys high. Broad green lawns filled the quadrangle, and circulating sprinklers caught the sunlight as they turned. Behind the common building there was a field used for baseball and football, and six tennis courts. The complex had everything you could want.¹

The Student Room

When you read this description through the eyes of Watanabe, the 18-year-old protagonist of Haruki Murakami's novel *Norwegian Wood*, the student room – as the first (in)dependent residence after the first stage of life (namely as a child who is part of a protected family life) has been completed – can be seen as the starting point for the next phase: life as an independent, young adult scholar-in-training. The universe described by Murakami is the campus of a private university in Tokyo, where the main building, three residence halls, and sports fields form the main elements.

The rules for room assignments put first- and second-year students in doubles while third- and final-year students had single rooms. Double rooms were a little longer and narrower than nine-by-twelve, with an aluminium-framed window in the wall opposite the door and two desks by the window arranged so the inhabitants of the room could study back-to-back. To the left of the door stood a steel bunk bed. The furniture supplied was sturdy and simple and included a pair of lockers, a small coffee table, and some built-in shelves. Even the most well-disposed observer would have had trouble calling this setting poetic.²

The student room is described here as a repeatable unit, which is located on a long corridor, and which blends into the façade in a repeating pattern of identical façade openings. This is a stereotypical representation that has nestled its way into our collective memory. Where does this stereotype of the 'study cell' come from? What developments has the 'personal space' of the 'student room' or the 'student residence' undergone in the past century?

The Room as a Unit of Personal Space

The student room has developed from a 'cell' (in cloisters, prisons, hospitals and hospices) into a fully equipped 'hotel room' with its own bathroom. This essay explores the development of the student room from the perspective of the personal space of the smallest living unit, based

ruimte van deze kleinste wooneenheid, aan de hand van een reeks emblematische projecten in Europa en de Verenigde Staten, die de afgelopen 100 jaar gerealiseerd zijn. Waaruit bestaat de omhulling van de persoonlijke ruimte van de student? Wordt die persoonlijke ruimte met een kamergenoot gedeeld? En hoe verhoudt de student zich in sociaal opzicht tot andere studenten op de gang, in het logiesgebouw, in het studentenhuus? Typologisch beschouwd is het ruimtelijke materiaal van studentenhuusvesting eenvoudig in de plattegrond georganiseerd als een reeks cellen, kamers, eenheden aan een gang die ze onderling verbindt. Meestal zijn de kamers aan beide zijden van een gang ontsloten, om de organisatie van de plattegrond – geometrisch geordend – te optimaliseren. De bulk van het woonprogramma wordt aangevuld met hiervan afwijkende, grotere collectieve ruimten.³ Deze opzet gaat terug tot de functionele organisatie van het klooster.

Habitat étudiant

In de zomer van 2013 werd in Parijs in het Pavillon de l'Arse de tentoonstelling '18 m². Habitat étudiant, projets d'avenir' gehouden.⁴ 'De studentenwoning' wordt door Éric Lapiere, curator van de expositie en auteur van de catalogus, beschouwd als een oud programma, een archaisch type, een prototype voor de repeteerbaarheid van het moderne wonen, en als een eenvoudig programma met complexe vragen, dat zijn vrijheid moet hervinden in het huidige tijdsgewricht.⁵ De omslag van de catalogus toont het kameroppervlak per eenheid in een oplopende reeks:

- 6 m² - *Maison collective de l'Institut textile, I.S. Nikolaev (1929-1931)*
- 9 m² - *Résidence universitaire Jean Zay, Eugène Beaudoin (1955)*
- 12 m² - *Collège néerlandais, Willem Marinus Dudok (1928-1938)*
- 14 m² - *Baker House, Alvar Aalto (1946-1949)*
- 16 m² - *Pavillon Suisse, Le Corbusier et Pierre Jeanneret (1930-1932)*
- 18 m² - *Habitat étudiant*⁶

Van monnikencel naar studentencel

De eerste collegegebouwen ontstaan aanvankelijk zonder vaste uiterlijke gedaante als internaten voor arme studenten en volgen in hun organisatie de opzet van de religieuze, intellectuele Dominicaner kloosterorden, als een seculiere transcriptie van dit religieuze organisatie-model.⁷ In de stedelijke kloosters van de bedelorden worden de gemeenschappelijke slaap- en werkzalen vervangen door afzonderlijke monnikencellen. In rijen om de meestal twee verdiepingen hoge kruisgangen gelegen, vormen zij de persoonlijke ruimte binnen de kloosters. Kenmerkend voor deze kloostertypologie is de polariteit van individuele cellen tegenover gemeenschappelijke ruimten, die ook bepalend is voor de typologische structuur van de colleges, waarvan het Collegio di Spagna in Bologna (1365-1367) geldt als voorbeeld van het volledig ontwikkelde type.⁸

Daarmee is de 'monnikencel' als vertrekpunt voor de studentenkamer als afgebakende persoonlijke ruimte in een collectieve leefgemeenschap gemarkeerd. De studentencel verhoudt zich tot de overige studentencellen, studeerruimten en collectieve voorzieningen via de kloostergangen, en via deze tot de omsloten (klooster)hof. Slechts via een kleine raamopening staat de individuele student in contact met de buitenwereld.

In Europa duurt het tot het begin van de twintigste eeuw (de jaren na de Eerste Wereldoorlog) tot de ontwikkeling van de typologie van studentenhuusvesting in een stroomversnelling belandt. Er worden gespecialiseerde woongebouwen ontwikkeld voor vrijgezelle mannen en vrouwen en er komt sociale woningbouw tot stand door toedoen

on a series of emblematic projects in Europe and the USA that have been realized over the past 100 years. What does the shell of the student's personal space consist of? Is that personal space shared with a roommate? And how does the student relate socially to other students in the hallway, in the accommodation building, in the dorm? In typological terms, the spatial material of student housing is simply organized in the building plan as a series of cells, rooms or units along a corridor that connects them to each other. Usually the rooms are located on both sides of the corridor in order to optimize the organization of the geometrically arranged floor plan. The bulk of the residential programme is supplemented by larger, collective spaces that deviate from this pattern.³ This design can be traced back to the functional organization of the cloister.

Habitat Étudiant

In the summer of 2013, the exhibition '18 m². Habitat étudiant, projets d'avenir' was held at the Pavillon de l'Arse in Paris.⁴ Éric Lapiere, the curator of the exhibition and the author of its catalogue, considered the 'student residence' to be an old programme, an archaic type, a prototype for the repeatability of modern living, and a simple programme with complex questions; the student residence to rediscover its sense of freedom in the current era.⁵ The cover of the catalogue shows the surface area per room, in an ascending series:

- 6 m² - *Maison collective de l'Institut textile, I.S. Nikolaev (1929-1931)*
- 9 m² - *Résidence universitaire Jean Zay, Eugène Beaudoin (1955)*
- 12 m² - *Collège néerlandais, Willem Marinus Dudok (1928-1938)*
- 14 m² - *Baker House, Alvar Aalto (1946-1949)*
- 16 m² - *Pavillon Suisse, Le Corbusier and Pierre Jeanneret (1930-1932)*
- 18 m² - *Habitat étudiant*⁶

From Monk Cell to Student Cell

The first college buildings initially arose as boarding schools for poor students, without any fixed outward appearance. They were organized according to the monastic structure of the religious and intellectual Dominican monastic orders, as a secular transcription of this religious model of organization.⁷ In the urban monasteries of the mendicant orders, the shared sleeping and working areas were replaced by individual monk cells. Situated in rows in the mostly two-storey cloister buildings, they formed the personal space within these cloisters. Typical of this cloister typology is the polarity between the individual cells and the common areas, which also determined the typological structure of the colleges; Collegio di Spagna in Bologna (1365-1367) is an example of this form developed in full.⁸

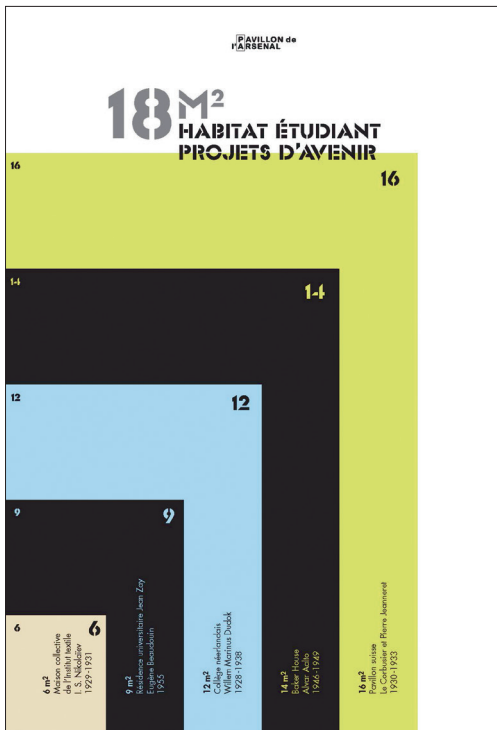
The 'monk cell' can therefore be seen as the starting point for the student room as a discrete personal space in a collective community. The student cell has a relationship to the other students cells, to the study rooms and to the public facilities via the cloister hallways, and via these hallways to the enclosed (cloister) courtyard. The individual student only comes into contact with the outside world through a small window opening.

In Europe, it was not until the beginning of the twentieth century (in the years after the First World War) that the development of this typology began to accelerate. Specialized residential buildings were designed for single men and women, and social housing was created by the first philanthropic institutions, driven by the social hygiene movement of the nineteenth century. In Madrid, the *Residencia de Estudiantes* was built (1913-1923), featuring residential buildings (*Pabellones Gemelos* – or 'Twin Pavilions'⁹) that consisted exclusively of a group of cells (rooms) without any common programme, a kind of 'student hotel *avant la lettre*'.

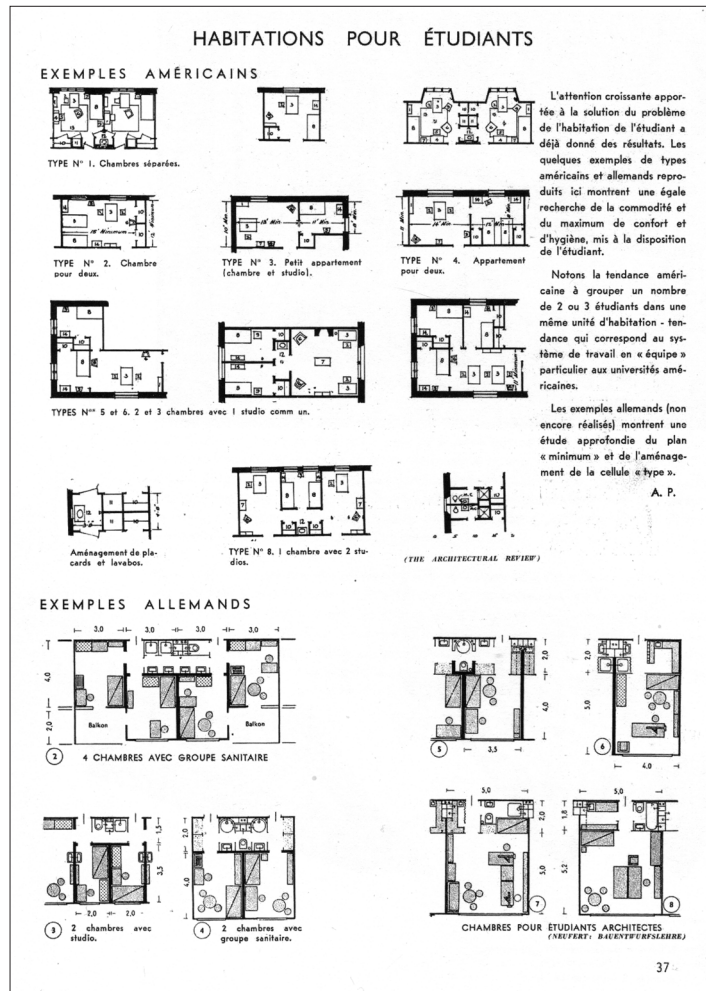
Still uit *Norwegian Wood. La ballade de l'impossible* (director: Tran Ahn Hung, Japan, 2010)

Still from: *Norwegian Wood. La ballade de l'impossible* (director: Tran Ahn Hung, Japan, 2010).

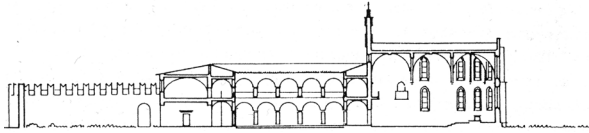
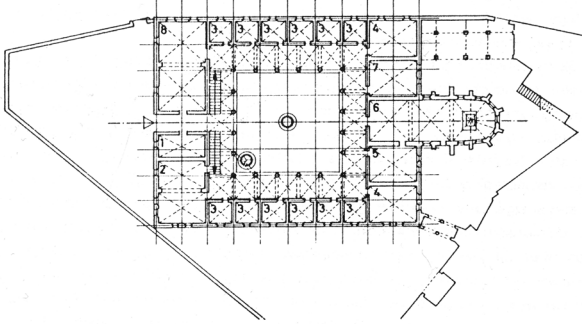
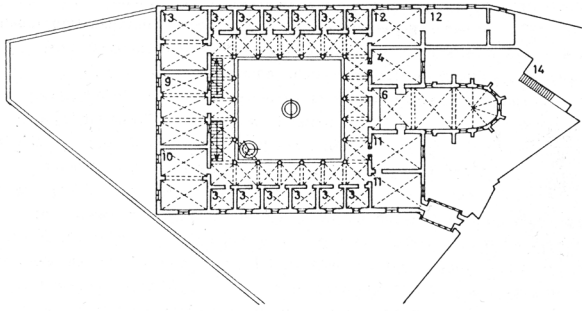
Omslag tentoonstellingscatalogus: **18 m². Habitat étudiant, projets d'avenir**

Cover of the exhibition catalogue: **Éric Lapiere, 18 m². Habitat étudiant, projets d'avenir** (Paris: Éditions du Pavillon de l'Arsenal, 2013)

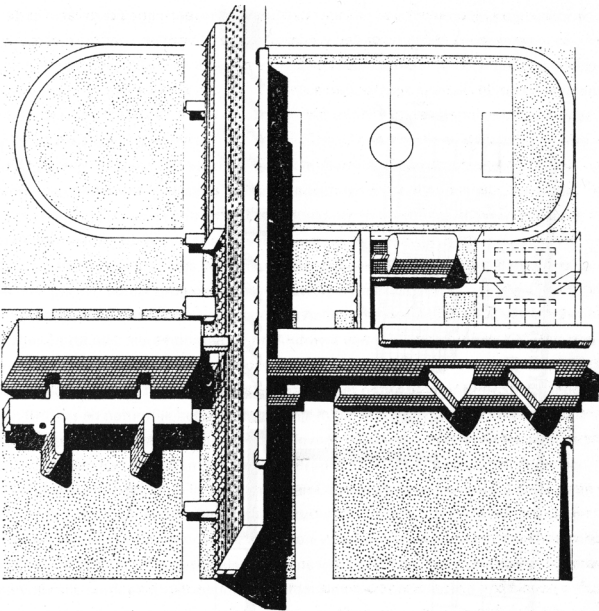

Habitations pour étudiants, vergelijking tussen Amerikaanse (Architectural Review) en Duitse (Neufert: Bauentwurfslehre) voorbeeldplattegronden: ergonomisch meubileren, zelfstandige vs onzelfstandige eenheden, roepen vragen op die niets aan actualiteitswaarde hebben verloren

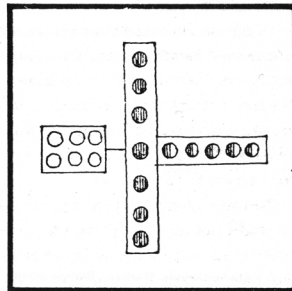
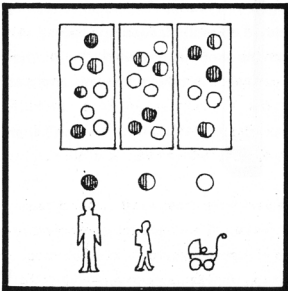
Habitations pour étudiants, comparison between American (Architectural Review) and German (Neufert: Bauentwurfslehre) floor plan examples: ergonomic furnishings, dependent vs. independent units, raising questions that are as current as ever

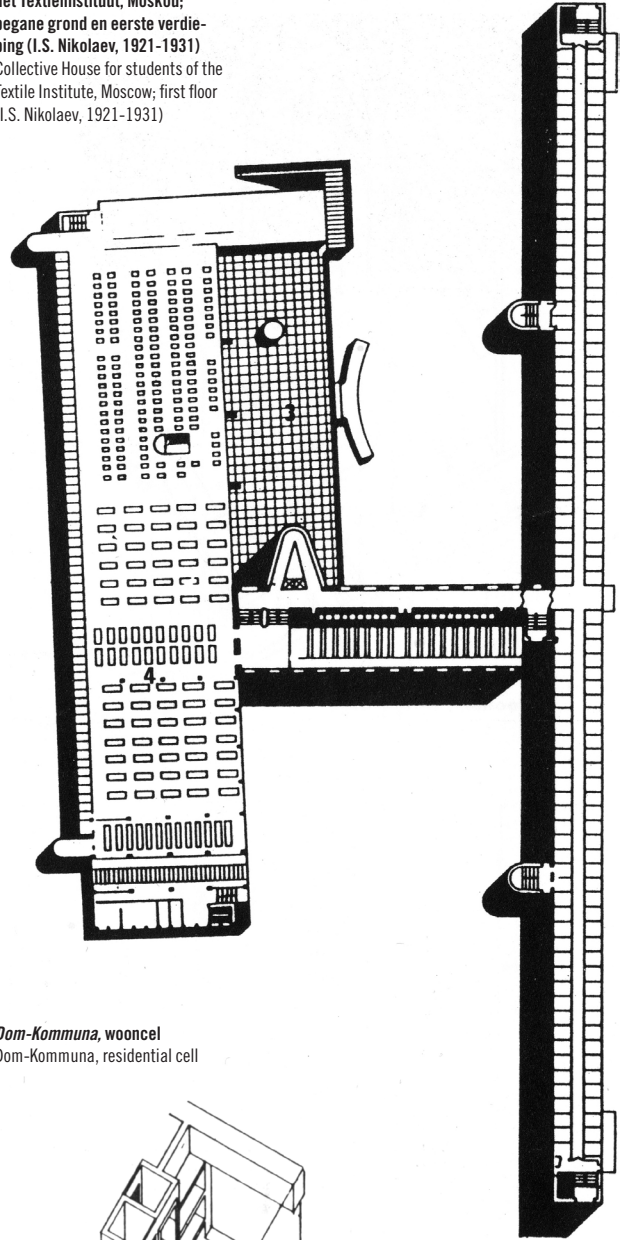
Collegio di Spagna, Bologna; plattegronden en doorsnede (Matteo Gattaponi, 1365-1367)
 Collegio di Spagna, Bologna; floor plans and cross section (Matteo Gattaponi, 1365-1367)

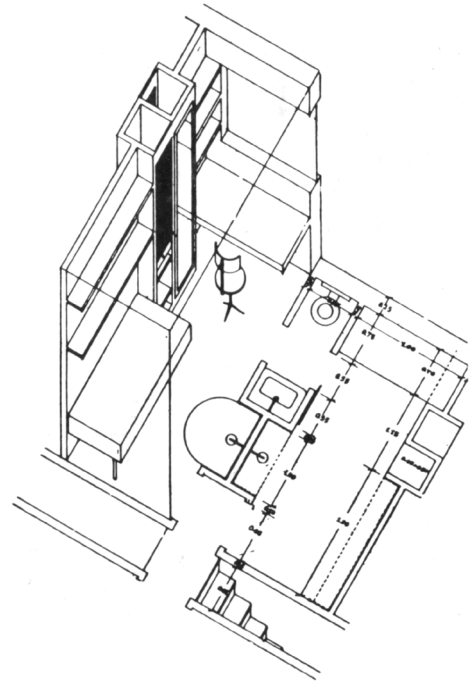
Dom-Kommuna, Moskou; isometrie en diagrammen (Mikhail Barshch en Vladimir Vladimirov, 1929)
 Dom-Kommuna, Moscow; isometrics and diagrams (Mikhail Barshch and Vladimir Vladimirov, 1929)

Collectief huis voor leerlingen van het Textielinstituut, Moskou; begane grond en eerste verdieping (I.S. Nikolaev, 1921-1931)
 Collective House for students of the Textile Institute, Moscow; first floor (I.S. Nikolaev, 1921-1931)

Dom-Kommuna, wooncel
 Dom-Kommuna, residential cell

van de eerste filantropische instellingen, gedreven door het hygiënisme uit de negentiende eeuw. In Madrid wordt de *Residencia de Estudiantes* gebouwd (1913-1923), met logiesgebouwen (*Pabellones Gemelos* – tweeling-paviljoens) die uitsluitend uit een stapeling van cellen (kamers) aan gangen bestaan zonder gemeenschappelijk programma – een ‘studentenhotel avant-la-lettre’.⁹

Van Dom-Kommuna naar cel in studentenhotel

Massawoningbouw, en daar schaarde de studentenhuisingstypologie zich ook onder, is in de eerste helft van de twintigste eeuw een ‘zaak’ van de moderne architecten. Architectuur wordt gezien als een instrument om maatschappelijke veranderingen tot stand te brengen. Adolf Max Vogt stelt dat architectuur als kanaliserende omhulling gebruiksprocessen vast zou leggen en dan door herhaling daarvan in het dagelijks leven een bepaald gedrag zou kunnen inprenten. Als zodanig zou architectuur een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van nieuwe levensvormen.¹⁰ In Rusland wordt gestreefd naar een volledige breuk met het verleden waarbij het gezin als maatschappelijke eenheid moet verdwijnen. In Moskou maken Mikhail Barshch en Vladimir Vladimirov in 1929 een radicaal, generiek ontwerp dat het levenskader van de nieuwe (Russische) mens moet gaan vormen: de *Dom-Kommuna*, een communehuis bestemd voor 1.680 personen, opgebouwd uit individuele cellen en gemeenschappelijke voorzieningen. In dit project komt geen gesloten gezinshuishouding meer voor. Het gezin is in zijn elementen uiteengelegd: volwassen ouders, baby’s en kleuters, en schoolgaande kinderen. Iedere leeftijds categorie heeft haar eigen vleugel, verdeeld over een assenkruis. Aan het plan ligt niet alleen een analyse en uiteenleggen van het dagverloop ten grondslag, maar ook van de gehele levenscyclus van de bewoners. De *Dom-Kommuna* is in dit opzicht verwant aan het klooster, al wordt deze verwijzing niet door de moderne architecten voor collectieve woongebouwen gebezigd.¹¹

Studentenhuising was van oudsher een collectieve vorm van wonen en leende zich daarom nog het beste om een *Dom-Kommuna* te realiseren. Ivan Nikolaev interpreteert de opgave voor een collectief huis voor leerlingen van het Textielinstituut (1929-1931) in Moskou door het schema van de *Dom-Kommuna* te reduceren tot een juxtapositie van collectieve voorzieningen in een lage vleugel, geplaatst naast een kolossaal hoog, schijfvormig ‘cellenblok’ van acht lagen met een schier eindeloze reeks van in totaal 2.000, aan weerszijden van centrale gangen ontsloten tweepersoonskamers.¹² Deze kamers van slechts 6 m² (2,7 x 2,3 m) werden uitsluitend als slaapkamer gebruikt: je zou dus kunnen spreken van een studentenhotel, dat model kan staan voor de moderne studentenhuising. ¹³ Integratie met studieruimten blijft in het gebouw van Nikolaev achterwege.¹⁴

De persoonlijke ruimte is voor de leerlingen van het Textielinstituut dus zeer beperkt: ze delen een slaapkamer – een Spartaanse ‘couchette’ van 6 m² – met een andere leerling: slechts 3 m² per persoon! Op weg naar de dagvleugel waar gestudeerd wordt, neemt iedere leerling ’s morgens een douche en verkleedt zich in een grote kleedkamer met kluisjes. Alle individuele studiebehoeftes worden bewaard in de leeszaal van de bibliotheek. In deze gebouwde *Dom-Kommuna* is de persoonlijke ruimte effectief tot nagenoeg nul gereduceerd.

Cité internationale universitaire de Paris

De Cité internationale universitaire de Paris neemt in de ontwikkeling van de studentenhuisingstypologie een bijzondere positie in. In de pacifistische context van het interbellum wordt vanaf 1925 in

From Dom Kommuna to Cells in a Student Hotel

In the first half of the twentieth century, mass housing – which also includes the student housing typology – became a matter for modern architects. Architecture was seen as a tool for effecting social change. Adolf Max Vogt proposed that as a channelling enclosure, architecture would anchor usage processes, and that by repeating this in daily life, it could imprint certain kinds of behaviour and as such could make an important contribution to developing new ways of living.¹⁰ In Russia, the aim was to make a complete break with the past, whereby the idea of the family as a social entity was to be abandoned. In Moscow, Mikhail Barshch and Vladimir Vladimirov made a radical, generic design in 1929 that was meant to form the living structure of the new (Russian) people: the *Dom-Kommuna*, a communal home meant for 1,680 people, consisting of individual cells and communal facilities. In this project, there were no more self-contained family households. The family was broken down into its components: adult parents, babies and toddlers, and school-age children. Every age category had its own wing, spread out over a system of axes. The plan was based not only on an analysis and breakdown of the daily routine, but also on analysis of the residents’ entire lifecycle. In this respect, the *Dom Kommuna* is related to the cloister, though this reference was not explicitly mentioned by the modern architects of collective residential buildings.¹¹

Student housing had traditionally been a collective form of living, and was therefore best-suited to realize a *Dom Kommuna*. Ivan Nikolaev interpreted the commission to design a ‘Collective House’ for students of Moscow’s Textile Institute¹² (1929-1931) through the lens of the *Dom Kommuna*, by reducing it to a juxtaposition of collective facilities in a lower wing next to a colossally high, slab-shaped ‘cell block’ consisting of eight layers with an almost endless series of double rooms (2,000 in total) on both sides of the central corridors. These rooms, only 6 m² (2.7 x 2.3 m) in size,¹³ were used exclusively as bedrooms; in this sense it can be seen as a student hotel that could serve as a model for modern student housing, though Nikolaev’s building did not include any study rooms.¹⁴

This meant that the amount of personal space for the students of the Textile Institute was very limited: they shared a bedroom, a sparse ‘couchette’ of 6 m², with another student, meaning only 3 m² per person. On the way to the ‘daytime wing’ where studying took place, each student took a morning shower and got dressed in a large changing room with lockers. All of the individual study materials were kept in the library’s reading room. In this realized *Dom Kommuna*, personal space was effectively reduced to zero.

Cité Internationale Universitaire de Paris

The Cité Internationale Universitaire de Paris plays a special role in the development of student housing. In the pacifist context of the interwar period, beginning in 1925 a 45-hectare park became a testing ground for the development of a series of national pavilions, where each participating country built student accommodations to house its own students. The pavilions were not directly affiliated with any university, but were related to specific educational and research programmes in which student housing was closely integrated, similar to the model of the American campus. The student room can be seen as part of an introverted organizational model, due to its courtyard typology (for example the *Collège néerlandais*, by Willem Marinus Dudok, 1928-1938), but also in terms of the linear organization of an upward-tilting slab that is completely oriented towards the outside world. For the *Pavillon Suisse* (1930-1932), Le Corbusier was probably greatly influenced (according to Von Moos) by Nikolaev’s student hotel

een park van 45 ha een proeftuin ontwikkeld voor de bouw van een reeks landenviljoens, waar ieder deelnemend land een studentenlogiesgebouw realiseert om zijn eigen studenten te huisvesten. De paviljoens hebben geen directe band met een universiteit, maar wel met een specifiek onderwijs- en onderzoeksprogramma, waarmee de studentenhuisvesting nauw verweven is, vergelijkbaar met het model van de Amerikaanse campus. De studentenkamer kan opgenomen zijn in een organisatiemodel dat door zijn hoftypologie introvert is, zoals het *Collège néerlandais* (Willem Marinus Dudok, 1928-1938), maar ook in de lineaire organisatie van een boven het maaiveld opgetilde schijf, die zich volledig op de buitenwereld richt. Voor het *Pavillon Suisse* (1930-1932) is Le Corbusier volgens Von Moos waarschijnlijk sterk beïnvloed door het studentenhotel van Nikolaev in Moskou, waar hij 'de inrichting en het architectonisch concept geheel en al koud vond'. Hij werd 'beroerd bij de gedachte dat honderden individuen zodoende de geneugten van architectuur moesten ontberen'.¹⁵ Vooral op deze schijf met zijn repetitie van cellen, varieert Le Corbusier in het Pavillon Suisse en later in het *Maison du Brésil* (in samenwerking met Lucio Costa, 1953-1959): hij voegt daar de vrije vormexpressie van de collectieve ruimten op de begane grond aan toe.¹⁶

Pavillon Suisse is compact en bevat 45, geluidstechnisch los van elkaar gedetailleerde eenpersoonskamers van 16 m², die als flessen verdeeld over drie lagen in een rechthoekig 'wijnrek' zijn geschoven (met op de vierde laag een directeurswoning en dakterrassen). De gehele begane grond, rustend op pilotis, wordt vrijgehouden voor een ruime overdekte entree annex 'Stoa' en voor collectief programma.¹⁷ Iedere kamer is voorzien van een eigen wastafel en douche, en heeft een kamerbreed raam in de vliesgevel aan de zuidzijde. De persoonlijke ruimte per student is bijna verdrievoudigd vergeleken met Nikolaev's studentenhotel. Echter, de bewoners van Pavillon Suisse hebben geen privacy, want hun leven is van alle kanten zichtbaar: door de glazen gevels van de slaapkamers, de woonkamer, de hal of vaag door de glasblokken in het trappenhuis. Niets blijft onbesproken, niets is verhuuld.¹⁸ Le Corbusier heeft hiermee naar eigen zeggen het ultieme prototype voor het woongebouw in de ideale stad (de *blocs à redent* in zijn boek *La Ville Radieuse* uit 1935) ontworpen.¹⁹

Tussen 1953-1959 wordt dit prototype nogmaals gebouwd: *Maison du Brésil* is te beschouwen als een verkleinde *Unité d'habitation*, of een herschepping van Pavillon Suisse, met een vergelijkbare hoofdopzet. Het meest in het oog lopende verschil met Pavillon Suisse (en overeenkomst met de Unité) betreft de studentenkamers: de 86 eenpersoons- en vijf tweepersoonskamers voor Braziliaanse studenten hebben stuk voor stuk een persoonlijke buitenruimte op het oosten over de volle breedte van de kamers. Iedere loggia heeft een werkblad dat is vastgestort aan de borstwering; daarnaast onderscheiden de kamers zich van elkaar door de neggen van de loggia's te schilderen in een bont, door Lucio Costa ingebracht kleurenpalet. Vergeleken met Pavillon Suisse zijn de eenpersoonskamers van *Maison du Brésil* iets smaller, maar is het totaal beschikbare woonoppervlak per student door de extra persoonlijke buitenruimte in vergelijking groter (14,5 + 3,5 = 18 m²) en biedt de kamer door de diepe negge van de loggia beduidend meer privacy.

Bureau-bank-bed: Baker House, Alvar Aalto

In principe is elk programma voor studentenhuisvesting hetzelfde: kleine woocellen die in grote aantallen worden herhaald, waaraan in de meeste gevallen één of meerdere gemeenschappelijke ruimten zijn toegevoegd. De keuze van een typologie wordt allereerst bepaald door de betekenissen die aan dit programma worden verbonden: de interpretatie van de gestelde architectonische opgave.²⁰ Die varieert sterk,

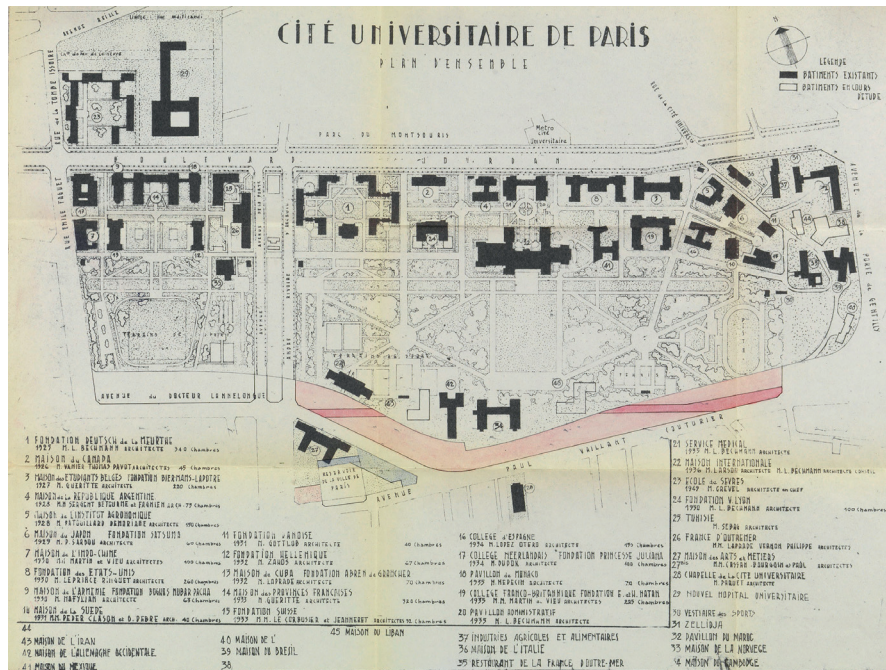
in Moscow; he found 'the design and the architectural concept completely cold'. Le Corbusier was 'troubled by the thought that hundreds of individuals were deprived of the pleasures of architecture'.¹⁵ It was especially this slab, with its repetition of cells, that Le Corbusier varied in the Pavillon Suisse, and later in *Maison du Brésil* (in collaboration with Lucio Costa, 1953-1959): there he added the free formal expression of the collective spaces on the ground floor.¹⁶ The Pavillon Suisse is compact, and includes 45 acoustically separate single rooms of 16 m² each, which were divided like bottles into three layers that were placed into a rectangular 'wine rack' (with a director's residence on the fourth layer, with roof terraces):¹⁷ this wine rack in turn rests atop piers that keep the entire ground floor open for a large covered entryway with a 'stoa', in addition to a collective programme. Each room has its own sink and shower, as well as a wall-to-wall window in the curtain wall on the south side. Here, the personal space per student has nearly tripled in comparison to Nikolaev's student hotel. But the residents of the Pavillon Suisse have no privacy, because their life is visible from all sides: through the glass walls of the bedrooms, the living room and the hallway, and (in a blurred way) through the glass blocks in the stairwell. Nothing remains unspoken, nothing is hidden.¹⁸ Le Corbusier himself said this was the ultimate prototype for the residential building in the ideal city (the *blocs à redent* in his 1935 book *La Ville Radieuse*).¹⁹ Between 1953 and 1959, this prototype was built once again: *Maison du Brésil* can be seen as a scaled-down version of the *Unité d'habitation*, or a re-creation of the Pavillon Suisse, with a similar central theme. The most conspicuous difference with the Pavillon Suisse – and the most conspicuous similarity with the Unité – is the student room: all of the 86 single rooms and 5 double rooms for Brazilian students have an individual outdoor space that faces east across the full width of the room. Each loggia has a shelf that has been fastened to the parapet, and every individual room is different because the jambs of the loggias were painted using a colourful palette designed by Lucio Costa. Compared to the Pavillon Suisse, the single rooms of *Maison du Brésil* are slightly narrower, but the total available surface area per student is greater because of the additional personal outdoor space (14.5 + 3.5 = 18 m²). These rooms also offer significantly more privacy due to the deep jambs of the loggia.

Desk – Sofa – Bed: Baker House, Alvar Aalto

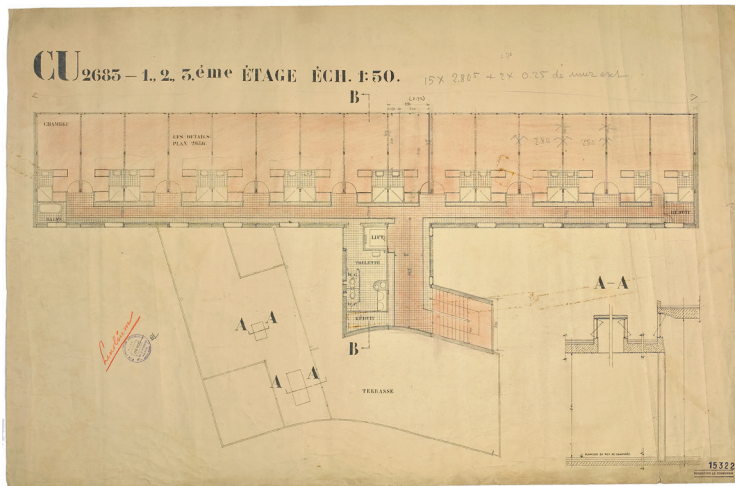
In general, the programme for all student housing is the same: small living cells that are repeated in large numbers, usually with the addition of one or more communal spaces. The choice of a typology is primarily determined by the meanings that are attached to this programme: the interpretation of the architectural task that has been presented.²⁰ This varies greatly, depending on the social context.

The plan for the Pavillon Suisse – a linear block with rooms along a single-sided access corridor atop an open floor plan with a collective programme – was reinterpreted by Alvar Aalto in the USA in his *Baker House* (MIT, Cambridge, MA, 1946-1949), designed for senior students. By vertically separating the residential block from the collective spaces, Le Corbusier clearly showed his functionalist approach, indebted to Nikolaev's 'student hotel'. But Aalto added to this a horizontal, functional separation within the slab. He made the zoning of the slab's floor plan coincide with a programmatic separation between the student rooms (on the south side) and the communal facilities (bathrooms, washrooms, rubbish chutes, communal accommodation areas and elevation points on the north side); this created variation in the width of the corridor areas.²¹ Aalto kept the orthogonal arrangement of the slab separate, and transformed it into a six-storey, undulating

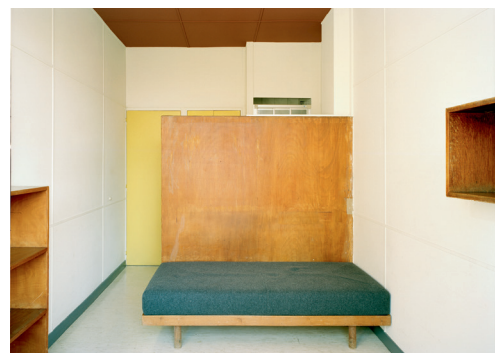
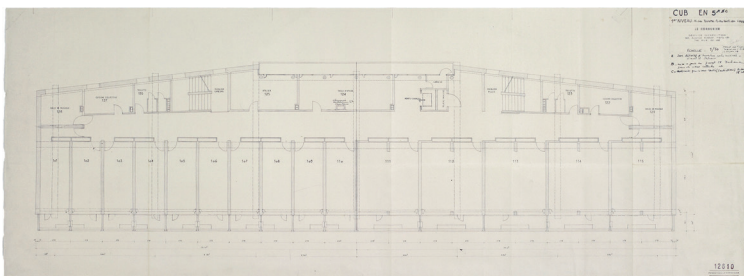
Plattegrond van de Cité universitaire de Paris, rond 1960. In roze het toekomstige tracé van de Boulevard Périphérique
Map of the Cité universitaire de Paris, around 1960. In pink is the future route of the Boulevard Périphérique

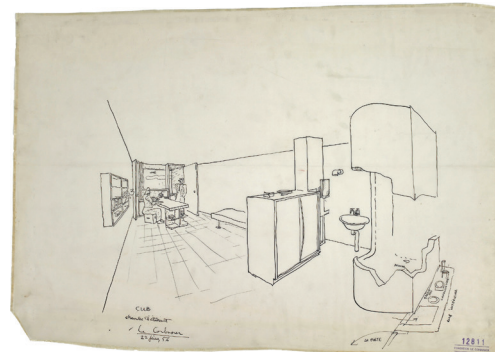
Pavillon Suisse; plattegrond eerste-, tweede- en derde verdieping: repetitie van studentenkamers (Le Corbusier, 1930-1932)
Pavillon Suisse; first-, second- and third floor plan: repetition of student rooms (Le Corbusier, 1930-1932)

16 m² - Pavillon Suisse, Paris; kamerinterieur: zicht naar buiten (boven) en zicht naar binnen (onder) (Le Corbusier en Pierre Jeanneret, 1930-1932)
16 m² - Pavillon Suisse, Paris; room interior; looking out (top) and looking in (bottom) (Le Corbusier and Pierre Jeanneret, 1930-1932)

Maison du Brésil; plattegrond eerste verdieping (Le Corbusier i.s.m. Lucio Costa, 1953-1959)
Maison du Brésil; first floor plan (Le Corbusier and Lucio Costa, 1953-1959)

18 m² - Maison du Brésil, Paris; kamerperspectief van een minimale én efficiënte ruimte (Le Corbusier i.s.m. Lucio Costa, 1953-1959)
18 m² - Maison du Brésil, Paris; room perspective of a minimal and efficient space (Le Corbusier, in collaboration with Lucio Costa, 1953-1959)

afhankelijk van de maatschappelijke context.

Het schema van Pavillon Suisse – een lineair blok met kamers langs een enkelzijdige ontsluitingsgang bovenop een vrije plattegrond met een collectief programma – wordt door Alvar Aalto in de VS opnieuw geïnterpreteerd in diens *Baker House* (MIT, Cambridge, MA, 1946-1949), ontworpen voor ouderejaarsstudenten. Toont Le Corbusier door het logiesblok verticaal van de collectieve ruimten te scheiden, al zijn duidelijk functionalistische opvatting, schatplichtig aan het ‘studentenhotel’ van Nikolaev, Aalto voegt daar nog een horizontale functionele scheiding binnen de schijf aan toe. Hij laat de zonering van de plattegrond van de schijf samenvallen met een programmatische scheiding tussen studentenkamers (aan de zuidzijde) en gemeenschappelijke voorzieningen (badkamers, wasruimten, vuilstortkokers, collectieve verblijfsruimten en stijgpunten aan de noordzijde); daarbij varieert de breedte van de gangzone.²¹ Aalto laat de orthogonale ordening van de schijf los en transformeert deze in een zes verdiepingen hoog golvend ‘kamerscherm’, waardoor de kamers een diagonaal uitzicht op de Charles River krijgen, psychologisch te prefereren boven uitzicht op een voortdurende stroom auto’s die aan het gebouw voorbijtrekt. Iedere kamer neemt in deze meander een individuele vorm aan, in lijn met Aalto’s wens om technocratische uniformiteit tegen te gaan. Iedere verdieping heeft 44 kamers, onderverdeeld in 22 verschillende typen. De budgettering is gebaseerd op de investeringskosten per bed, wat Aalto noodzaakt het aantal kamers te maximaliseren.²² De een- en tweepersoonskamers kennen een sobere (bureau-bank-bed) en tegelijkertijd warme sfeer met hun bakstenen wanden en inrichting met houten meubilair. Een grote, dubbelhoge gemeenschapsruimte (*common room*) op het verhoogde ingangsniveau fungeert als *connector*. Zo evolueert het model van het ‘studentenhotel’ van Nikolaev verder en voegt Aalto daar een verdergaande exploratie van zowel de vorm als de functionele organisatie van de schijf aan toe.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog worden in West-Europa vele nieuwe universiteiten opgericht buiten de bestaande stadskernen, volgens het Amerikaanse campusmodel. De noodzaak om snel veel (studenten)woningen te bouwen, lijkt te prevaleren boven de ambitie om de typologie en de kwaliteit ervan te herzien. Na de geprivilegerde Cité volgen middelmatige studentcomplexen, minder ambitieus in de afmetingen van de kamers. Emblematisch hiervoor is in Frankrijk *La Résidence Jean Zay* in Antony (Eugène Beaudouin, 1954) met 2.070 studentenkamers van slechts 10 m² (vergelijk hiermee de Cité met zijn 15-20 m² per kamer), een substantiële verkleining van de persoonlijke ruimte voor de student. De collectieve voorzieningen en ontmoetingsruimten leggen het af tegen de enorme schaal van het ensemble. ‘Jean Zay’ was na oplevering de grootste campus van Europa. Tot in de jaren 1960 en 1970 zullen (althans in Nederland) nog tal van grootschalige studentcomplexen gerealiseerd worden.

Unieke persoonlijke ruimte: Morse and Stiles Colleges, Eero Saarinen

In Baker House zijn de kamers nog een repeterende eenheid, maar is er tevens sprake van verschillende basistypen door de afwijkende organisatie van de plattegrond, vergeleken met de modernistische schijf. De door zijn oeuvre heen zeer experimentele architect Eero Saarinen neemt in zijn ontwerp voor de *Samuel F.B. Morse and Ezra Stiles Colleges* (Yale University, New Haven, 1958-1962) nog sterker dan Aalto afstand van het gangbare modernisme, dat gebaseerd is op de herhaling van identieke studentenwooneenheden.²³ Na uitgebreide discussies met de studenten komt hij tot de conclusie dat het voor hun individuele

‘folding screen’, giving the rooms a diagonal view of the Charles River, which is psychologically preferable to facing the constant stream of cars that drive past the building. This meander gives each room its own individual form, in line with Aalto’s desire to rail against technocratic uniformity. Each floor has 44 rooms, divided into 22 different types. The budget was based on the investment costs per bed, which required Aalto to maximize the number of rooms.²² The single and double rooms have an atmosphere that is at once austere (desk – sofa – bed) and warm, with their brick walls and wooden furniture. A large, high-ceilinged common room on the elevated entryway level acts as a connector. This design helped to further evolve the model of Nikolaev’s ‘student hotel’, and Aalto embellished it with a more wide-ranging exploration of both the form and the functional organization of the slab.

In the years following the Second World War, many new Western European universities were established outside of existing town centres, based on the American campus model. The necessity to quickly build many (student) residences seemed to prevail over the ambition to revise their typology and quality. The privileged Cité was followed by mediocre student complexes, which were less ambitious in terms of the room sizes. Emblematic of this is the *Résidence Jean Zay* in Antony, France (Eugène Beaudouin, 1954), with 2,070 student rooms of only 10 m² each [compared to the 15-20 m² in the Cité, ed.]; this meant a substantial reduction in the students’ personal space. The collective facilities and meeting areas were no match for the sheer scale of the ensemble. After it was completed, ‘Jean Zay’ was the largest campus in Europe. Many more large-scale student complexes continued to be built into the 1960s and 1970s [at least in the Netherlands, ed.].

Unique Personal Space: Morse and Stiles Colleges, Eero Saarinen

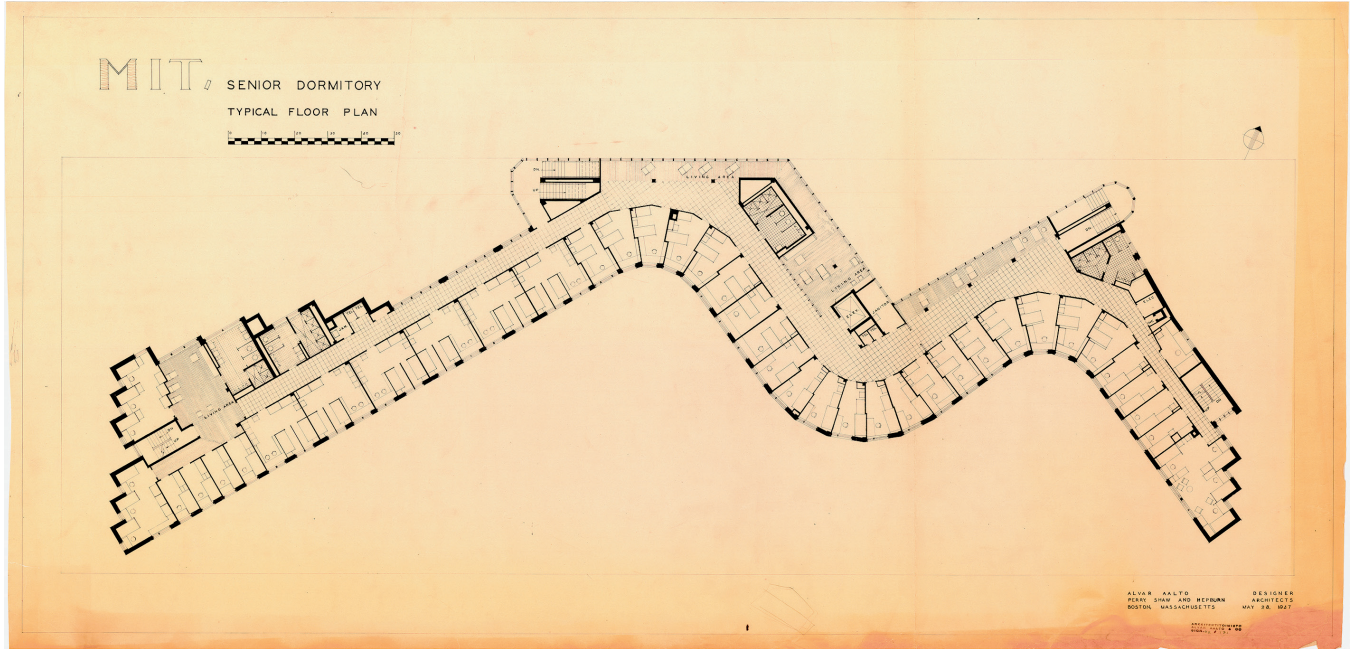
In Baker House, the rooms are still a repeating unit, but there are also different basic types of rooms as a result of the divergent organization of the floor plan, compared to the modernist slab. In his design for the *Samuel F.B. Morse and Ezra Stiles Colleges* (Yale University, New Haven, 1958-1962), the consistently experimental architect Eero Saarinen took even more distance than Aalto did from the prevailing modernism, which was based on the repetition of identical student housing units.²³ After extensive discussions with the students, he concluded that it was essential for the students’ individual well-being – and also for their proper integration into the college community – that each be offered a unique place to live.²⁴ Eero Saarinen and his then project architect Cesar Pelli made the buildings polygonal in order to be able to provide several main types of student rooms, to allow the buildings to fit in well with the unusual construction site, and also to allow for variation in the spatial experience of the interior courtyards. The rooms are grouped into clusters of five around a staircase and bathroom space, and are accessible from the courtyards. Much like the rooms in Baker House, they are all equipped with built-in wardrobes, study alcoves, sofas and beds; the architectural arrangement gives each room its own unique personal space. On a higher level of scale, the architecture of the ensemble expresses that this is not merely a collection of bedrooms, but rather a series of colleges, each with its own individual character.²⁵

Part and Whole: Tietgenkollegiet, Lundgaard & Tranberg

Around 1960, with his design for Morse and Stiles Colleges, Eero Saarinen launched the antithesis to the modernism that prevailed at the time, characterized by repetitive units. With his appeal for unique rooms, in this design it seems as if no two rooms are alike. Almost 50 years later, in a very different arrangement of residential units, a renewed call was made in Denmark for the unique character of rooms,

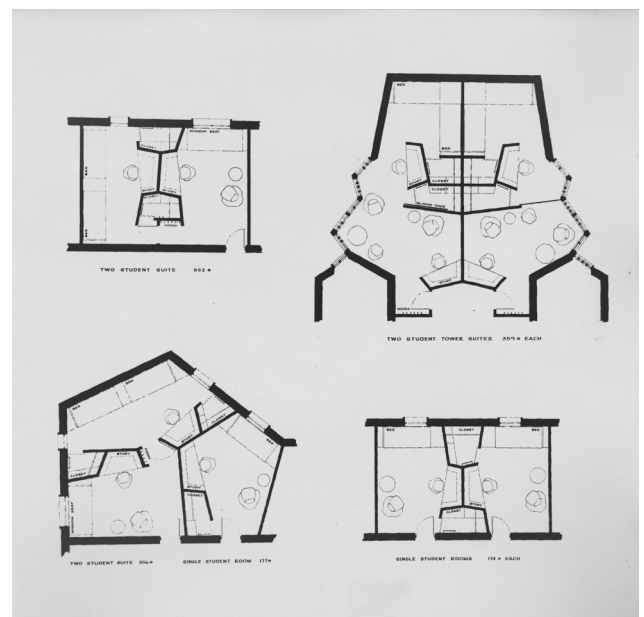
Baker House, Cambridge, MA;
plattegrond kamerscher, standaardverdieping: kamers en collectief programma (Alvar Aalto met Perry, Shaw and Hepburn Architects, Boston Massachusetts, 1947)

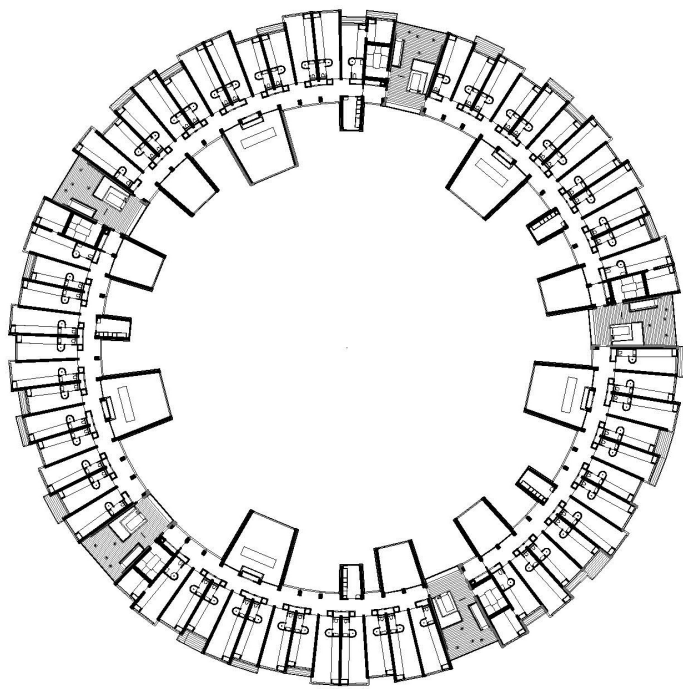
Baker House, Cambridge, MA;
typical floor plan of 'folding screen': rooms and collective program (Alvar Aalto with Perry, Shaw and Hepburn Architects, Boston, Massachusetts, 1947)

Baker House, Cambridge, MA;
tweepersoonskamer
Double room

**Samuel F. B. Morse and Ezra Stiles
Colleges, Yale University (Eero
Saarinen, 1958-1962), organische
clustering van studentenkamers
met individuele expressie -
ontwerp voor vier kamertypen**
Samuel F. B. Morse and Ezra Stiles
Colleges, Yale University (Eero
Saarinen, 1958-1962), organic
clustering of student rooms with
individual expression - design for
four types of rooms

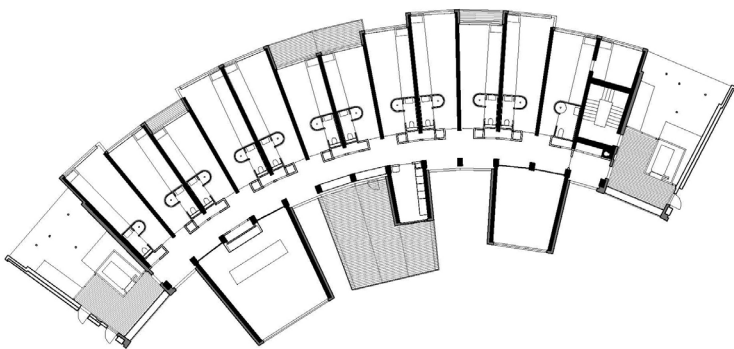

Tietgenkollegiet, Ørestad, København; plattegrond tweede verdieping (Lundgaard & Tranberg Arkitekter, 2006)

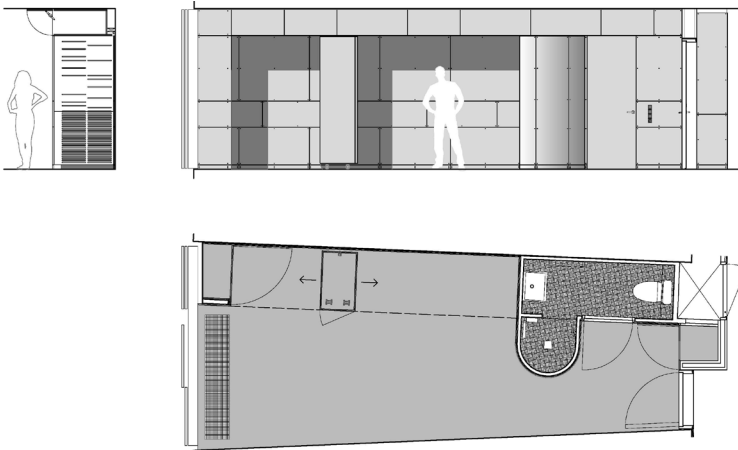
Tietgenkollegiet, Ørestad, Copenhagen; second-floor plan (Lundgaard & Tranberg Arkitekter, 2006)

Plattegrond van een wooneenheid met 12 kamers, een gemeenschappelijke keuken/woonkamer (common room) en een gemeenschappelijk dakterras

Floor plan of a residential unit with 12 rooms, a communal kitchen/common room and a communal roof terrace

Kamer; plattegrond en doorsnede
Room; floor plan and section

Vijf poorten als verbinding tussen de collectieve ruimte van het ensemble en de stad

Five gateways as connections between the collective space of the ensemble and the surrounding city

Gemeenschappelijke keuken/woonkamer
Communal kitchen/living room

Kamer; via gang zicht op centrale hof
Room; view from hallway onto the central courtyard

welbevinden – en opdat ze goed integreren in de universiteitsgemeenschap – essentieel is om elk een unieke woonplek aan te bieden.²⁴ Eero Saarinen en diens toenmalige projectarchitect Cesar Pelli maakten de gebouwen polyonaal om in verschillende hoofdvormen van studentenkamers te kunnen voorzien, om de gebouwen goed op de onregelmatige bouwlocatie in te kunnen schrijven en om ook te kunnen variëren in de ruimtelijke beleving van de binnenhoven. De kamers zijn in clusters van vijf gegroepeerd rond een trappenhuis en toilet-ruimte, en toegankelijk vanuit de hoven. Ze zijn, net als de kamers in Baker House, uitgerust met ingebouwde kasten, studienissen, banken en bedden; de architectonische ordening verleent iedere kamer haar unieke persoonlijke ruimte. Een schaalniveau hoger drukt de architectuur van het ensemble uit dat het hier niet om een verzameling slaapkamers gaat, maar om *colleges*, en het individuele karakter daarvan.²⁵

Deel en geheel: Tietgenkollegiet, Lundgaard & Tranberg

Rond 1960 zet Eero Saarinen met zijn ontwerp voor Morse and Stiles Colleges de antithese ten opzichte van het dan gangbare modernisme in, dat gekenmerkt wordt door repeterende eenheden. Met zijn pleidooi voor de unieke kamer lijkt in dit ontwerp geen tweede kamer nog dezelfde te zijn. In een heel andere ordening van wooneenheden wordt in Denemarken bijna 50 jaar later met het *Tietgenkollegiet* in Ørestad, Copenhagen (Lundgaard & Tranberg Arkitekter, 2006) opnieuw ingezet op de uniciteit van de kamer. Deze studentenkamers zijn te vergelijken met individuele (luxe) hotelkamers, maar tegelijkertijd met kloostercellen omdat ze zowel zicht bieden op de buitenwereld, maar door hun ontsluiting aan een kloostergang ook georiënteerd zijn op de kloosterhof.²⁶ Dit ontwerp verbindt op een vanzelfsprekende wijze de verschillende schalen waarop kamer, cluster en blok zijn geordend en verwijst in zijn opzet van ‘vermenigvuldigd klooster’ naar de moedertypologie van de studentenhuusvesting.

Tietgenkollegiet heeft door zijn sterke hoofdvorm als een gesloten ring van 360 kamers een iconografisch en theateraal karakter. Het ontwerp wordt gekenmerkt door een collectieve en verbindende *parti*.²⁷ Op gebouwniveau delen de studenten, verdeeld over zes ringen met ieder vijf wooneenheden van 12 kamers, de binnenhof op de begane grond die wordt begrensd door een reeks collectieve voorzieningen voor de hele studentengemeenschap. Deze voorzieningen alterneren met vijf poorten, waaraan ook de liften en trappenhuisen zijn gesitueerd, die de ringen met wooneenheden ontsluiten. De kracht van dit blok schuilt in de wijze waarop de persoonlijke ruimte van de kleinste wooneenheid, de studentenkamer is georganiseerd, opgenomen in een overzichtelijke wooneenheid van 12 kamers. De persoonlijke ruimte varieert van 24 tot 33 m² doordat de kamers naar de buitenrand toe een alternerende diepte, en soms een extra loggia of balkon over de volle kamerbreedte hebben. Iedere kamer heeft langs één zijde van de uitwaaiende kamerplattegrond een houten meubel, waarin eigen sanitair, een verplaatsbare kast – met een daardoor zelf te bepalen positie van het bed – en een loggia zijn geïntegreerd. De kamers liggen aan de buitenrand van de gang, en ze delen een gemeenschappelijke keuken/woonkamer (*common room*) en een groot dakterras aan de binnenrand met uitzicht op de centrale hof.

De poëzie, waar het de inrichting van de kamer van Watanabe in *Norwegian Wood* aan ontbrak zit ‘m hier juist in de sobere, maar warme houten omhulling van deze eigentijdse kloostercel, die de studentbewoner zich verder naar eigen smaak kan toeëigenen, met een unieke oriëntatie op de collectieve binnenwereld van dit moderne ‘klooster’ én een uniek uitzicht op de wereld daarbuiten.

namely with *Tietgenkollegiet* in Ørestad, Copenhagen (Lundgaard & Tranberg Arkitekter, 2006). These student rooms can be compared to individual (deluxe) hotel rooms,²⁶ but also to monastic cells with a view on the outside world, and which open up towards a cloister corridor with a view of the cloister courtyard. This design connects the various scales on which room, cluster and block are arranged in a natural way, and refers in its ‘multiple cloister’ design to the original typology of student housing. As a result of its main form as a closed ring of 360 rooms, Tietgenkollegiet has an iconographic and theatrical character. The design is characterized by a collective and unifying ‘parti’.²⁷

On the level of the building, the students – divided into six rings, each with five residential units of 12 rooms – share the courtyard on the ground floor, which is bounded by a range of public facilities meant for the entire student community. These facilities alternate with five gateways, where the elevators and stairwells are also located, and where the rings of residential units open up.

The strength of this block lies in how the personal space of the smallest living unit – the student room – is organized, as part of a comprehensive residential unit of 12 rooms. The personal space varies from 24 to 33 m² because the rooms facing the outside edge have alternating depths, and sometimes have an additional loggia or balcony that spans the full width of the room. On one side of the fan-like floor plan, each room has a set of wooden furniture that houses the sanitary facilities, a movable cabinet (which also allows the bed to be positioned at will) and a loggia. The rooms are located on the outer edge of the corridor, and they share a kitchen and common room, as well as a large terrace on the inner edge overlooking the central courtyard.

The poetry that was so lacking in the decor of Watanabe’s room in *Norwegian Wood* is found here precisely in the austere yet warm wooden casing of this contemporary cloister cell, which the student-residents can tailor to their own tastes, with a unique orientation on the collective inner world of this modern ‘cloister’ as well as a unique view of the world beyond it.

Epilogue

The development of the personal space of the student has been explored in the projects described above. Nikolaev’s generic, 6-m² cell for two, with a minimum of personal space, has developed through an increasing focus on the individual character of the room.

Perhaps Tietgenkollegiet is an end-point in the development of student housing; the circle seems closed. The rooms will not become any bigger, the students will not share any more facilities than they do in this building, and the budgets will not get any larger. Why does this essay end with this emblematic design? Because it represents both the individual as well as the community. It represents austerity and exuberance. It represents the ‘cloister cell’ that has developed into a ‘hotel room’. Students now literally have more personal space, but at the same time cannot do without collective space.

Good student housing is above all determined by the quality of its smallest unit, followed by its relationship to the larger world around it: the ‘corridor’, the cluster, the building, the campus, the city. Morse and Stiles Colleges, as well as Tietgenkollegiet, demonstrate that variation in these cells also leads to more quality on the larger scales of the cluster and the ensemble.

Epiloog

In de hierboven beschreven projecten is de ontwikkeling van de persoonlijke ruimte van de studentenkamer gevolgd. De generieke cel voor twee personen van 6 m² van Nikolaev, met een minimum aan persoonlijke ruimte, ontwikkelt zich door een toenemende aandacht voor het individuele karakter van de kamer.

Misschien is Tietgenkollegiet een eindpunt in de ontwikkeling van studentenhuisvesting; de cirkel lijkt gesloten. Nóg groter zullen de kamers niet worden, nóg meer voorzieningen zullen de studenten niet delen dan in dit gebouw, en nóg hoger zullen de budgetten niet worden. Waarom eindigt dit essay met dit emblematische ontwerp? Het staat voor individu én gemeenschap. Het staat voor soberheid én uitbundigheid. Het staat voor de 'kloostercel', die is geëvolueerd naar een 'hotelkamer'. Studenten hebben nu letterlijk meer persoonlijke ruimte, maar kunnen tegelijkertijd niet zonder collectieve ruimte.

Goede studentenhuisvesting wordt allereerst bepaald door de kwaliteit van haar kleinste eenheid, en vervolgens door haar relatie met de grotere wereld daaromheen: de 'gang', de cluster, het gebouw, de campus, de stad. Morse and Stiles Colleges, en ook Tietgenkollegiet, tonen daarbij aan dat variatie in die cellen ook tot kwaliteit op de grotere schaalniveau van cluster en ensemble leidt.

Samuel F. B. Morse and Ezra Stiles Colleges, Yale University, New Haven. Sheet No. 16. Floor Plans - Stiles (west) and Morse (east) Colleges; W-5, E-1. (Eero Saarinen, 1958-1962)

Noten

- 1 Haruki Murakami, *Norwegian Wood* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2010), 16-17. In het boek uit 1987 beschrijft Watanabe, de hoofdpersoon, hoe hij als 18-jarige eind jaren 1960 op zijn eerste studentenkamer belandde op de campus van een privé-universiteit in Tokio.
- 2 Ibid., 19. Watanabe beschrijft de tweepersoonskamer die hij bewoonde: een toonbeeld van soberheid.
- 3 Éric Lapiere, *18 m². Habitat étudiant, projets d'avenir* (Paris: Éditions du Pavillon de l'Arsenal, 2013), 17.
- 4 Pavillon de l'Arsenal, Centre d'information, de documentation et d'exposition d'urbanisme et d'architecture de Paris et de la Métropole parisienne; zie: http://www.pavillon-arsenal.com/expositions/thema_modele.php?id_exposition=266
- 5 Ibid., de publicatie en tentoonstellingscatalogus van Lapiere heb ik als leidraad gehanteerd voor het beschrijven van de typologische ontwikkeling van de studentenwoning.
- 6 Ibid., 20-26.
- 6 De Franse oppervlakenorm voor een studentenwooneenheid is 18 m². De Nederlandse norm voor de minimale oppervlakte van het verblijfsgebied per woonfunctie is in de wijziging van het Bouwbesluit per 1 april 2012 verlaagd van 24 naar 18 m². Zie: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties et al., 'Landelijk Actieplan Studentenhuisvesting 2011 tot 2016', (convenant 17 november 2011); <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/convenanten/2011/11/17/landelijk-actieplan-studentenhuisvesting-2011-tot-2016.html> (gezien 10 maart 2014).
- 7 Lapiere, *18 m²*, op. cit. (noot 3), 12.
- 8 Leen van Duin en Henk Engel, *Architectuurfragmenten 1. Typologie en ontwerpmethoden* (Delft: Publicatiebureau Bouwkunde, 1991), 25, 27.
- 9 De 'tweeling-paviljoens' en het Transatlantisch Paviljoen maken deel uit van de Residencia de Estudiantes (Antonio Flórez Urdapilleta (1913-1915) en Francisco Javier de Luque (1915-1923) in Madrid. Zie ook de plandocumentatie in deze DASH.
- 10 Van Duin en Engel, *Architectuurfragmenten 1*, op. cit. (noot 8), 37. Zij verwijzen voor dit citaat naar Adolf Max Vogt, *Russische und Französische Revolutionsarchitektur 1717 1789* (Keulen: Dumont, 1974, 28-33 en 141-182).
- 11 Ibid., 37-38.
- 12 Ook wel *Shabolovkacommunal student house* - studentenhotel of eenvoudigweg: *Nikolaev's House* genoemd. <http://thecharnelhouse.org/2013/10/10/ivan-nikolaevs-student-housing-commune-in-moscow-1929-1930> (gezien 14 maart 2014).
- 13 Aanvankelijk ontwierp Nikolaev een nog kleinere standaard: 2 x 2 m; 3,2 m hoog. In: Lapiere, *18 m²*, op. cit. (noot 3), 6.
- 14 Van Duin en Engel, *Architectuurfragmenten 1*, op. cit. (noot 8), 41.
- 15 Le Corbusier schreef dit in een ongepubliceerd manuscript uit 1930. De passage heeft waarschijnlijk betrekking op het project van Nikolaev. In: *ibid.*, 135.
- 16 Le Corbusier kan met zijn Pavillon Suisse voor het eerst zijn ideeën over het collectieve woongebouw voor de minimale woning in de praktijk brengen aan de hand van het vraagstuk van de studentenwoning. In: Lapiere, *18 m²*, op. cit. (noot 3), 31.
- 17 Inmiddels zijn hiervoor vier patio-appartementen in de plaats gekomen.
- 18 Dominique Lyon, *Le Corbusier, leven en werk* (Kerckdriel: Librero, 2001), 79
- 19 *De blocs à redents* zijn vrijstaande, langgerekte woongebouwen. In: Kenneth Frampton, *Le Corbusier. Architect of the Twentieth Century* (New York: Harry N. Abrams Publishers, 2002), 7,71.
- 20 Van Duin en Engel, *Architectuurfragmenten 1*, op. cit. (noot 8), 14.
- 21 Ibid., 147. Le Corbusier en Lucio Costa passen deze horizontale functionele scheiding op hun beurt toe in *Maison du Brésil* (1953-1959).
- 22 Göran Schildt, *Alvar Aalto. The Complete Catalogue of Architecture, Design and Art* (Londen: Academy Editions, 1994), 217-218.
- 23 Zoals treffend neergezet door Haruki Murakami in een passage uit zijn roman *Norwegian Wood* aan het begin van dit essay.
- 24 'Students' comments convinced him that the rooms should be "as random as those in an old inn rather than as standardized as those in a modern motel. Instead of buiding a system and fitting everyone in to it, we should try to start with the idea of diversity – of many different rooms, rooms in towers, rooms of varying shapes and sizes and kinds, with various window and study arrangements". In: Jayne Merkel, *Eero Saarinen* (Londen: Phaidon Press Limited, 2005), 144.
- 25 Lapiere, *18 m²*, op. cit. (noot 3), 63.
- 26 Kamers met eigen sanitair.
- 27 Tietgenkollegiet fungeert – sinds zijn oplevering in 2006 als iconografisch voorbeeld van de Nieuwe Deense Golf van recent gebouwde, kwalitatief hoogwaardige studentenclaves – als referentie voor zowel architecten als opdrachtgevers (waarbij voor het gemak het in vergelijking met Nederland zeer hoge Deense bouwbudgetten voor Tietgenkollegiet, naar de achtergrond worden gedrongen).
- 12 Also known as *Shabolovka communal student house* or, more simply, *Nikolaev's House*. <http://thecharnelhouse.org/2013/10/10/ivan-nikolaevs-student-housing-commune-in-moscow-1929-1930>, accessed on 14 March 2014.
- 13 Initially Nikolaev designed an even smaller standard: 2 x 2 m, 3.2 m high. In: Lapiere, *18 m²*, op. cit. (note 3), 6.
- 14 Van Duin and Engel, *Architectuurfragmenten 1*, op. cit. (note 8), 41.
- 15 Le Corbusier wrote this in an unpublished manuscript from 1930. The passage is probably referring to the project by Nikolaev. In: *ibid.*, 135.
- 16 With his Pavillon Suisse, Le Corbusier was able for the first time to put into practice his ideas about collective housing for the minimum dwelling, based on the issue of student housing. In: Lapiere, *18 m²*, op. cit. (note 3), 31.
- 17 This has since been replaced by four patio apartments.
- 18 Dominique Lyon, *Le Corbusier, leven en werk* (Kerckdriel: Librero, 2001), 79.
- 19 The *blocs à redents* are long, set-back residential blocks. In: Kenneth Frampton, *Le Corbusier. Architect of the Twentieth Century* (New York: Harry N. Abrams Publishers, 2002), 7,71.
- 20 Van Duin and Engel, *Architectuurfragmenten 1*, op. cit. (note 8), 14.
- 21 Ibid., 147. In turn, Le Corbusier and Lucio Costa applied this horizontal functional separation in *Maison du Brésil* (1953-1959).
- 22 Göran Schildt, *Alvar Aalto. The Complete Catalogue of Architecture, Design and Art* (Londen: Academy Editions, 1994), 217-218.
- 23 As aptly put by Haruki Murakami in a passage from his novel *Norwegian Wood* at the beginning of this essay.
- 24 'Students' comments convinced him that the rooms should be "as random as those in an old inn rather than as standardized as those in a modern motel. Instead of building a system and fitting everyone in to it, we should try to start with the idea of diversity – of many different rooms, rooms in towers, rooms of varying shapes and sizes and kinds, with various window and study arrangements." In: Jayne Merkel, *Eero Saarinen* (Londen: Phaidon Press Limited, 2005), 144.
- 25 Lapiere, *18 m²*, op. cit. (note 3), 63.
- 26 Rooms with their own sanitary facilities.
- 27 Tietgenkollegiet has functioned (since its completion in 2006 as an iconic example of the New Danish Wave of recently built, high-quality student enclaves) as a reference point for architects as well as clients (whereby the very high Danish construction budgets for Tietgenkollegiet, in comparison with those in the Netherlands, are easily pushed to the background).

Notes

- 1 Haruki Murakami, *Norwegian Wood* (London: Vintage, 2012), 16-17. Passages from the novel *Norwegian Wood* by Haruki Murakami (original title: *Norueei no mori*), which was first published in 1987, and in which the protagonist Watanabe describes how, as an 18-year-old, he wound up in his first student room on the campus of a private university in Tokyo in the late 1970s.
- 2 Ibid., 19. Watanabe describes the room in which he lived: a model of sobriety.
- 3 Éric Lapiere, *18 m². Habitat étudiant, projets d'avenir* (Paris: Éditions du Pavillon de l'Arsenal, 2013), 17.
- 4 Pavillon de l'Arsenal, Centre d'information, de documentation et d'exposition d'urbanisme et d'architecture de Paris et de la Métropole parisienne; see: http://www.pavillon-arsenal.com/expositions/thema_modele.php?id_exposition=266. I have used the attendant publication and exhibition catalogue by Lapiere, *18 m²*, op. cit. (note 3) as a guideline for describing the typological development of student housing.
- 5 Lapiere, *18 m²*, op. cit. (note 3), 20-26.
- 6 The French standard size for a student housing unit is 18 m². As of 1 April 2012, the Dutch standard for the minimum size of the occupied area per residential function was reduced from 24 m² to 18 m² as a result of the National Building Decree ('Bouwbesluit'). See: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Ministry of the Interior and Kingdom Relations) et. al, 'Landelijk Actieplan Studentenhuisvesting 2011 tot 2016', convenant, 17 November 2011, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/convenanten/2011/11/17/landelijk-actieplan-studentenhuisvesting-2011-tot-2016.html>, accessed on 10 March 2014.
- 7 Lapiere, *18 m²*, op. cit. (note 3), 12.
- 8 Leen van Duin and Henk Engel, *Architectuurfragmenten 1. Typologie en ontwerpmethoden* (Delft: Publicatiebureau Bouwkunde; 1991), 25, 27.
- 9 These 'twin pavilions' and the Transatlantic Pavilion (Antonio Flórez Urdapilleta, 1913-1915) formed part of the Residencia de Estudiantes (Antonio Flórez Urdapilleta (1913-1915) and Francisco Javier de Luque (1915-1923)) in Madrid, see also the Planning Documentation elsewhere in this issue of DASH.
- 10 Van Duin and Engel, *Architectuurfragmenten 1*, op. cit. (note 8), 37. For this quote, they refer to Adolf Max Vogt, *Russische und Französische Revolutions-Architektur 1917 1789* (Cologne: M. DuMont Schauberg, 1974), 28-33 and 141-182.
- 11 Ibid., 37-38.